

Ղ-85

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՍՄԲԱՏ ԽԱՆԱՄԻՐԻ

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԱՆՆԱԼՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅԸ
ԵՎ XVII-XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

Է.00.02 - «Համաշխարհային պատմություն»

Է.00.01 - «Հայոց պատմություն»

մասնագիտություններով պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ-2009

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի Պետական Համալսարանում

Handwritten notes:
Հիտակարգի ղեկավար՝ Ա. Ա. Ստեփանյան
Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝
10.11.2009

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ա. Ա. Ստեփանյան

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Մ. Կ. Զուլայան
պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Պ. Ա. Չոբանյան

Առաջատար կազմակերպություն՝

Հայ-Ռուսական (Սլավոնական)
համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2009 թ. նոյեմբերի 20-ին
ժամը 14⁰⁰-ին ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի 004
մասնագիտական խորհրդի նիստում (019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24⁰):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի
գիտական կայքինտում:

Մեղմագիրն առաքված է 2009 թ. հոկտեմբերի 20-ին:

Կ. Տ. Լուսյանոյան

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ԱՏԵՆԱՊՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: XIX դարի վերջերին ակնհայտ էր պատմագիտական մտքի ճգնաժամը: Այն կանգնել էր իր հասկացությունների վերաբերման, սկզբնաղբյուրների հետազոտության նոր մեթոդների և պատմագիտական հետազոտությունների հին հարազույցների վերանայման անհրաժեշտության առջև: Ճգնաժամն հաղթահարելու համար առաջադրվում էին նոր հետազոտական մոտեցումներ, որոնք մեծ մասամբ «ներկայանում էին որպես հակադրապաշտական ընդվզում»¹:

Ճանապարհն ուրվագծվեց Գերմանիայում լայն տարածում գտած նորկանտական իմաստասիրության ժիրում՝ պատմությունը բնական գիտություններից տարանջատելու հիմնարար սկզբունքի կիրարկմամբ (Վ. Վինդելբանդ, Տ. Ռիկերտ): Կենսունակ էր նաև պատմության հոլիստական (ամբողջական) ըմբռնումը (Կ. Մարքս, Մ. Վեբեր, Վ. Դիլթայ)²:

Դրանք իրենց արձագանքը գտան ֆրանսիական միջավայրում: Նոր պատմագիտական ըմբռնումների համար այստեղ հիմք հանդիսացան, մասնավորապես, Է. Դյուրկհայմի ընկերաբանությունը, Վ. դը Լա Բլաշի «մարդկային համայնությունների աշխարհագրությունը» և Ա. Բենի «պատմական համադրությունը»:

Այս ամենը ճանապարհի հարթեց ֆրանսիական պատմագիտական նոր դպրոցի ձևավորման համար: Դրանում մեծ էր «Աննալների դպրոցի» ձեռքբերումները:

Դպրոցի հետազոտությունն ունի համապատմական կարևորություն: Նրա ծագման և զարգացման հետախոսության վրա հնարավոր է հետևել և գնահատել արդի պատմագիտության մի շարք հարազույցների կայացման գործընթացը: Նորամուծությունները կարևոր են ինչպես պատմագիտության նոր հորիզոններ ուրվագծելու, այնպես էլ համակարգված լուսաբանելու համար: Այս կապակցությամբ ակնհայտ է «հետազոտական նոր տարածություն» անհրաժեշտությունը (տևական, մեթոդական և այլն): Հավատացած ենք, որ Աննալների ձեռքբերումների ներքերումը հայ պատմագիտություն արդի հայագիտության կարևոր մարտահրավերներից է:

ԱՏԵՆԱՊՈՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱՆԿԱՆ ԾՌՁԱՆԱԿՆԵՐԸ: Ատենախոսության ժամանակագրական ընդգրկումը կառուցել ենք ըստ երկու հարթությունների: Նախ՝ լուսաբանել ենք Աննալների երեք սերունդների (1929-1994թթ.), ի մասնավորի, հիմնադիր-ուսուցիչների՝ Լ. Ֆերի, Մ. Բլոկի և Ֆ. Բրոդելի գործունեությունը, ապա՝ Արևելք-Արևմուտք հարաբերությունների համատեքստում ընդհանրացրել ենք հայ առևտրական կապիտալի ծաղկման, ծաղկման և անկման (XVII-XVIII դդ.) պատմությունը:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐՅԵԿՏԸ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱՆ: Որպես հետազոտության օբյեկտ ընտրվել է մի կողմից՝ ֆրանսիական Աննալների պատմագիտական դպրոցի նվաճումները՝ նախ և առաջ Լ. Ֆերի, Մ. Բլոկի և Ֆ. Բրոդելի աշխատությունները: Մյուս կողմից՝ Արդյունաբերական հասարակության կայացումը և հայ առևտրական կապիտալի մասնակցությունն համաշխարհային գործընթացներին:

Որպես հետազոտության առարկա է ընտրվել աննալականների կողմից մշակված պատմագիտության հիմնարար հղացքները, հարազույցները և հասկացու-

¹ P. Дж. Коллингвуд, *Идея истории. Автобиография*, М., 1980, с. 129.
² Ch. Delacroix, F. Dosse, P. Garcia, *Les courants historiques en France (19e-20e siècle)*, Paris, 2005, p. 101.

թյունները: Առաջին ուշադրություն է դարձվել «համընդգրկուն պատմություն», «քաղաքակրթություն» և «աշխարհ-տնտեսություն» հղացքներին, որոնց հետևախորքի վրա է դիտարկվել է հայ առևտրական կապիտալի ծաղկման և անկման պատճառները:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Ատենախոսության *նպատակն* է Աննալների պատմագիտական հղացքների, հայեցակարգերի ու հարացույցների (մասնավորապես՝ Ֆ. Բրոդելի պատմասիրության) մեկնաբանության լույսի ներքո դիտարկել հայ առևտրական կապիտալի ֆեոդալները: Ըստ այդմ՝ աշխատանքում առաջ են քաշվել հետևյալ *գիտական հիմքերը*

- XIX դարի վերջերին-XX դարի սկզբներին պատմագիտական մտքի ճգնաժամի համատեքստում արժևորել Աննալների դերակատարությունը,
- առանցքային այս հիմնասխեմայի դիտանկյունից վերլուծել և մեկնաբանել Ֆ. Բրոդելի «համընդգրկուն պատմություն», «քաղաքակրթություն» և «աշխարհ-տնտեսություն» հղացքները,
- բացահայտել դրանց կիրառելիությունը XVII-XVIII դարերի հայ առևտրական կապիտալի դերակատարության «նորովի ընթացման», ի մասնավորի՝ «աշխարհ-տնտեսություն» ըմբռնման համատեքստում:

ԱՇՄԱՏԱՆՔԻ ՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ՀՄԱՐԸ: Ատենախոսությունը գրվել է պատմաբանական և պատմահամադրական վերլուծության մեթոդներով: Պատմաբանական մեթոդի դիտանկյունից ներկայացվում են Դպրոցի ներկայացուցիչների հայեցակարգերը որպես տեսական նշանակություն ունեցող գիտախնդիրներ: Իսկ գիտահամադրական մեթոդի դիտարկմամբ հնարավոր է դառնում ի մի բերել պատմական մեկնաբանության ընդհանրական սկզբունքներն ու արդյունքները: Այսու՝ խնդրո առարկա հղացքների և հարացույցների լուսաբանումը կառուցվում է Աննալների (առավելապես Ֆ. Բրոդելի) պատմագիտական հիմնարար ըմբռնումների վրա՝ «քաղաքակրթություն», «միջկրթանքային կապեր», «աշխարհ-տնտեսություն» և այլն:

ՍԿԶԵՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ: Մեր կողմից առաջադրված նպատակին համապատասխան՝ դրանք բաժանել ենք երկու ենթախմբի: մի կողմից՝ Աննալների դպրոցի, մյուս կողմից՝ հայ առևտրական կապիտալի հիմնասխեմային առնչվող ենթախմբեր:

Որպես առաջին ենթախմբի *սկզբնաղբյուրներ* մեզ ծառայել են հիմնականում Աննալների դպրոցի ներկայացուցիչների և մասնավորապես Ֆ. Բրոդելի աշխատությունները: Դրանց կոնկրետ վերլուծությունը տրված է ատենախոսության առաջին և երկրորդ գլուխներում:

Իսկ հայ առևտրական կապիտալի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների շարքում կարևոր են՝ ժամանակագրությունները³, ուղեգրությունները⁴ և հայ առևտրականների կողմից կազմված հաշվմատյանները⁵: Դրանք հույժ կարևոր տեղեկություններ են

³ Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1915, ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Կ. Ա., Ե., 1974, Կ. Ա., Ե., 1978, Կ. Ա., Ե., 1984: Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ. Հակոբյան, Կ. Ա., Ե., 1951, Կ. Ա., Ե., 1951:

⁴ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Կ. Ա., ԺԳ-ԺԶ դար., Եր., 1932, Կ. Ա., ԺԾ դարի առաջին բանավյակ (1800-1820), Ե., 1936; ԺԵ-ԺԸ դարերի ուղեգրություններ, Ե., 2005, Սիմոն Լենահի, Ուղեգրություն, Ե., 1997:

⁵ Հովհաննես Տիր-Դավթյան Ջուղայեցու հաշվատուվարը, Աշխ. Լ. Ս. Խաչիկյան և Հ. Դ. Փափազյան, Ե., 1984, Եղիա կարնեցու դիվանը, Աշխ. Ա. Գ. Աբրահամյան և Բ. Ա. Աբրահամ-

պարունակում հայ առևտրական կապիտալը քաղաքական, տնտեսական և քաղաքակրթական հարթություններում դիտարկելու համար: Այս առումով, սկզբնաղբյուրներից հատկապես կարևոր են կոստանդ Ջուղայեցու «Աշխարհաժողով» կամ «Վանն նորահաս մանկանց և երիտասարդ վաճառականաց խրատ» ուսումնական ձեռնարկը⁶ և Ղուկաս Վանանդեցու «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թփոյ ևս դրամից բոլոր աշխարհի» գիրքը⁷: Վերջիններս մանրամասն իրազեկում են ժամանակի դրամական միավորների և դրանց համարժեքների, ինչպես նաև չափ ու կշռի միավորների, համաշխարհային շուկայում ամենատարբեր ապրանքների գների մասին:

Ուսումնասիրվող հիմնասխեմայի վերաբերյալ օգտագործված նյութերի մյուս մասը *գիտական հետազոտություններն* են՝ ինչպես հիմնասխեմայի հիմնական, այնպես էլ նրա առանձին կողմերի վերաբերյալ: Այս շարքում կարելի է նշել Պ. Բրքի, Ֆ. Դոսայի, Կ. Ա. Ագիրեմ Ռոխասի, Ի. Վալերսթայնի, Բ. Լեպտի, Ա. Պրոի, Ժ. Ռենի, Մ. Դալի, Ի. Ա. Կոնի, Կոլվածներն ու հետազոտությունները⁸: Դրանք նվիրված են աննալականների գործունեության զանազան ձևերի մասին, մշակութային, քաղաքակրթական, տնտեսագիտական, քաղաքակրթական և այլն: Համեմատաբար ավելի քիչ են այն հետազոտությունները, որոնք նվիրված են աննալականների պատմական հետազոտության մեթոդաբանությանը:

յան, Ե., 1968, Լագարնան առևտրական ընկերության հաշունտուվարը (1741-1759), Աշխ. Շ. Խաչիկյան, Ե., 2006:

⁶ Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան N 10704 կամ N 8443 կամ N 5995: Ընդամին, թեմալտ յակագոյն օրինակը համարվում է 10704 համարի տակ գրանցված օրինակը, այդուամենայնիվ, դրա մեջ պակասող հատվածներ կան: Ավելի ամբողջական և ուշագրավ ձեռագիրը համարվում է 5995-ը:

⁷ Ղուկաս Վանանդեցի, «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թփոյ ևս դրամից բոլոր աշխարհի», Անասիրդում, 1699:

⁸ P. Burke, The French Historical Revolution. The Annales School 1929-1989, Cambridge, 1990; F. Dosse, L'histoire en miettes. Des Annales à la "nouvelle histoire", Paris, 2005; K. A. Agirre Roxas, Критический подход к истории французских "Анналов", М., 2006; И. Валерстайн, Изобретение реальности времени-пространство: к пониманию наших исторических систем, Время Мира, вып. 2, 2001, Б. Лепти, Ж.-И. Грень, О некоторых изменениях в журнале "Анналы" в 1994 г. (Ответы на вопросы Ю. Л. Бессмертного), Одиссей: Человек в истории, М., 1994; А. Про, Двенадцать уроков по истории, М., 2000; Ж. Ревель, История и социальные науки во Франции. На эволюции школы "Анналов", "Новая и новейшая история", 5-6, (1998); Ю. Н. Афанасев, Историзм против эклиптики. Французская историческая школа "Анналов" в современной буржуазной историографии, М., 1980, Իլյյնի՝ Фернан Бродель и гуманитарные знания, в книге: Ф. Бродель, Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв., Т. 1, Структуры повседневности: возможное и невозможное, М., 2007, Իլյյնի՝ Эволюция теоретических основ школы "Анналов", "Вестник истории", М., 9, (1981); Ю. Л. Бессмертный, "Анналы": переломный этап?, Одиссей: Человек в истории, М., 1991, Իլյյնի՝ Школа "Анналов": весна 1989 г., "Европейский альманах", М., 1991; М. Н. Соколова, Критика современной буржуазной и реформистской историографии, М., 1974, Իլյյնի՝ Историческая теория Ф. Броделя, Французский ежегодник 1972, М., 1974; А. Я. Гуревич, Исторический синтез и Школа "Анналов", М., 1993, Իլյյնի՝ Марк Блок и "Апология истории, в книге: М. Блок, Апология истории, или Ремесло историка, М., 1986, Իլյյնի՝ Уроки Люсьена Февра, в книге: Л. Февр, Бой за историю, М., 1991; В. М. Далин, Историк Франции XIX-XX веков, М., 1981; И. С. Кон, Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли, М., 1959; և այլն:

Բացի հույժ մասնագիտական աշխատություններից (նվիրված աննալական պատմագիտությանն ու հիմնարար հարցերին), Դպրոցի հիմնախնդիրները լուսաբանված են ընդհանուր պատմագիտական գրականության մեջ՝ նվիրված XIX-XX դարի պատմագիտական մտքին: Այս առումով որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Մ. Բենթլիի, Զ. Ջենքինսոնի, Զ. Բլեքի և Դ. ՄքՌայլդի, Ա. Մքրվիքի հետազոտությունները⁹:

Հայ պատմագիտության մեջ Ֆրանսիական Աննալների դպրոցի ձեռքբերումները ևս միարժեք չեն ընդունվել: Աննալականների պատմագիտական ըմբռումների ներքերումը հայկական միջավայր կարելի է բաժանել երկու շրջափուլի: Առաջին շրջափուլի կարևոր ձեռքբերումներից են Աք. Հովհաննիսյանի¹⁰ և Մ. Զուլայանի¹¹ հետազոտությունները:

Հաջորդ շրջափուլը հրատապ է այն առումով, որ «քաղաքակրթություն» հղացքը քննարկումների ավելի ընդգրկուն բովանդակություն է ձեռք բերել. հիմնախնդրի իմաստասիրական, աշխարհաքաղաքական և մշակութաբանական դիտանկյունները լուսաբանվել են Հ. Բորանջյանի¹², Հ. Գևորգյանի¹³, Լ. Շիրինյանի¹⁴ և Ե. Հարությունյանի¹⁵, իսկ պատմագիտական դիտանկյունը՝ Լ. Պ. Ջենքինսոնի¹⁶ և Ա. Ստեփանյանի¹⁷ հետազոտություններում:

⁹ M. Bentley, *Modern Historiography*, London, 1999; K. Jenkins, *Rethinking History*, London, 2003; J. Black, D. MacRaid, *Studying History*, Lnd. Ed., London, 2000; A. Marwick, *The New Nature of History, Knowledge, Evidence, Language*, London, 2001.

¹⁰ А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмпи, Е., 1945; նույնի՝ Россия и армянское освободительное движение в 80-х г. XVIII столетия, Е., 1947; նույնի՝ Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Е., 1958.

¹¹ Մ. Կ. Զուլայան, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ. Ե., 1980; նույնի՝ Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ նյութագիտական հենիմասկների, XIII- XVIII դդ., Գիրք Ա, Բաղաքական պատմություն, Ե., 1990; նույնի՝ Չալախների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Ե., 1966:

¹² Г. С. Котанджян, Введение в этнополитологию консенсуса - конфликта: Теорет.-методол. пробл. цивилизаци. анализа / Рос. акад. управления, Фонд нац. и междунар. Безопасности, М., 1992.

¹³ Հ. Ա. Գևորգյան, Փոլիտիկայություն. պատմություն. մշակույթ, Ե., 2005:

¹⁴ Լ. Շիրինյան, Նոր աշխարհակարգը և Հայաստանը (երկարադարձական-քաղաքակրթական ակնարկ), Ե., 2006:

¹⁵ Ե. Հարությունյան, Ազգային ինքնություն և կյանքի մշակույթ, Ե., 2004:

¹⁶ Պ. Լ. Ջենքինսոն, Հայերեն լեզուն և հայ ժողովուրդը, Ինքնություն 1, Ե., 1995, էջ 200-209; նույնի՝ Հայ ինքնություն, Ինքնության հարցեր, Ե., 2002, էջ 32-42; նույնի՝ The Armenian Way to Modernity, Supernova, Venezia, 1997; նույնի՝ Արդիականության հայկական ճանապարհը, Հայաստանը Եվրոպայի ճանապարհին, Ե., 2005, էջ 57-69:

¹⁷ А. Степанян, О двух моделях национального идентитета (в контексте древнегреческой цивилизации), Ինքնություն, 1, (1995), с. 72-79; նույնի, Ինքնության ազգային չափումը, [Մախնական դատողություններ], Ինքնության հարցեր, Տարեգիրք, Նսր. Ա. Ստեփանյան, Ե., 2002, էջ 11-31; նույնի, К проблеме классической модели социального общежития.. Древнегреческий город-государство, Глобус науки, 4, (2004), с. 89-92; նույնի, Ժամանակի քաղաքակրթական չափումը, Մախնական թուրքմենքաշի, Ռուսաստան, Ե., 2005, 227-236; նույնի՝ Մեծ Հայր անտիկ համաշխարհայնացման գործընթացներում (Բաղաքակրթական հետախույզ), Պատմության հարցեր-1, Տարեգիրք, Նսր. Ա. Ստեփանյան, Ե., 2009, էջ 10-43; նույնի՝ Հունաստանը արխայիկ դարաշրջանում (Կենսատարածքի տնկնորոգիական կերպագիտություն), Պատմության հարցեր-1, Տարեգիրք, Նսր. Ա. Ստեփանյան, Ե., 2009, էջ 147-190; Ա. Ստեփանյան, Ե. Մար-

Դարաշրջանի և հայ առևտրականության վերաբերյալ հրատարակվել են բազմաթիվ հետազոտություններ, որոնցից ուշագրավ են Լևոն, Լ. Խաչիկյանի, Վ. Բայբուրյանի, Ը. Խաչիկյանի, Վ. Փափազյանի, Ի. ՄքՔաբե-Բաղդյանցի, Կ. Չախչուրիի, Ս. Տեր-Ավետիսյանի, Մ. Մեթի, Հ. Խ. Նազարյանի գործերը¹⁸: Դարաշրջանի ազատագրական շարժումների լուսաբանման դիտանկյունից՝ Աշ. Հովհաննիսյանի և Հ. Աննալյանի հետազոտությունները¹⁹:

Նկատենք, սակայն, որ, չնայած հիշյալ հետազոտությունների առատությանը, դրանց հիմնական ուշադրությունը բեռնված է քաղաքական կամ տնտեսական ոլորտներին: Սակավ են այն հետազոտությունները, որոնք նվիրված են թմնայի քաղաքակրթական դիտարկմանը:

Նկատի ունենալով ատենախոսության պատմահամադրական միտվածությունը՝ օգտագործվել են նաև մի շարք հարակից կրթանքների տվյալները՝ մշակույթ, գրականություն, տեխնիկա և այլն²⁰:

ՆՏԱՋՈՏՈՒԹՅԱՆ ԿՄՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՆՈՐՈՒՅԾՆԵՐԸ: Ատենախոսության նպատակին հետամուտ՝ Աննալների դպրոցի օրինակով և մասնավորապես Ֆ. Բրոդելի պատմաստության վերլուծությունից հանգել ենք հետևյալ հիմնական **արդյունքներին ու գիտական նորություններին.**

գարյան, Ժամանակի կառույցը Ֆ. Բրոդելի պատմահայեցողության ծիրում, Պատմություն և կրթություն, Ե., 1-2, (2005), 33-42 էջ:

¹⁸ Լևոն, Խոջայական կապիտալը և նրա հասարակական դերը հայերի մեջ, Ե., 1934; Լ. Խաչիկյան, Տնտեսական գործարքների մասին գրառումներ հայերեն ձեռագրերի մեջ և նրանց աղբյուրագիտական նշանակությունը, Բանբեր Մատենադարանի, 5, (1960), էջ 21-42; նույնի՝ Յովհաննես Զուրաբյանի հաշունտումարը, "Armeiaca", Melanges d'Etudes Armeniennes, վենետիկ, 1969, էջ 21-42; նույնի՝ Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1662-1693), Annales, 22, (1967), pp. 231-277; В. А. Байбуртян, Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке (Роль Новой Джульфы в ирано-европейских политических и экономических связях), Е., 1969; նույնի՝ Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը 17-րդ դարում, Թեհրան, 1996; նույնի՝ Նոր Ջուղա, Ե., 2007; Ը. Լ. Խաչիկյան, Նոր Ջուղայի Հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Ե., 1988; Վ. Հ. Փափազյան, Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի դարում XVI-XVII դդ., Ե., 1990; I. B. McCabe, Silver in Iran's Early Modern State-building URL: / <http://www.helsinki.fi/ielh2006/papers3/Mccabe.pdf>; նույնի՝ The Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750). Atlanta, 1999; K. N. Chaudhury, The English East India Company, London, 1965; С. В. Тер-Аветисян, Город Джуга. Материалы по истории торговых сношений джульфинских купцов в XV-XVII вв., Тбилиси, 1937; M. J. Seth, Armenians in India. From the Earliest Times to the Present Day, Oxford, 1983; Հ. Խ. Նազարյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դ. ու XVII դ. առաջին կեսին և Հայաստանը, Ե., 1961:

¹⁹ Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Ե., 1957, գիրք երկրորդ, Ե., 1959; Հ. Ա. Անտայան, XVIII դարերի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Ե., 1961:

²⁰ П. Рюкер, Память, история, забвение, Пер. с фр. И.И.Блауберга, И. С. Вдовинной, О. И. Мачульской и др., М., 2004, М.Хайдеггер, Прологомены к истории понятия времени, URL: // <http://elenakosilova.narod.ru/studia/prolegomena0.htm>; М. М. Бахтин, Эстетика словесного творчества, М., 1979; О. Вайнштейн, Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX-XX вв., Л., 1979; О. А. Александровская, Французская географическая школа конца XIX-начала XX в., М., 1972; G. Gurvitch, Déterminismes sociaux et liberté humaine, Paris, 1955; Է. Դյուրկհայմ, Սոցիոլոգիական մեթոդի կանոնները, Ե., 2006; և այլք:

- XIX դարի վերջի-XX դարի սկզբների պատմագիտական մտքի ճգնաժամի համատեքստում Աննալների դպրոցն ուսումնասիրել ենք որպես այլընտրանքային պատմագիտական ուղղություն: Համադրելով հումանիտար մտքի տարբեր ասպարեզների նվաճումները՝ մշակվել է պատմագիտության մեջ առկա ճգնաժամի հաղթահարման իրական ուղիները:
- Աննալների ծագման և այլակերպման համայնապատկերի վրա ցույց է տրվել, որ այն նոր հոլագրների, հայեցակարգերի և հարազույցների մշակման «կողմնակի ստեղծագործության միջավայր» էր:
- Վերլուծվել է Ֆ. Բրոդելի պատմագիտական հայեցակարգը՝ նրա հիմնարար ստորագրություններով, հոլագրներով, եզրերով և պատմական դեպքերի կոնկրետ շարադրանքով: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել նրա «համընդգրկուն պատմություն», «ժամանակի նրկար տևողություն», «քաղաքակրթություն», «աշխարհ-տնտեսություն» և այլ ստորագրությունների վրա:
- Առաջին անգամ քաղաքակրթական մեկնաբանություն է տրվել XVII-XVIII դարերի հայ առևտրական կապիտալի սկզբնավորման, ծաղկման, ծավալման և անկման պատմությանը: Այս կապակցությամբ առաջին անգամ հայ առևտրական կապիտալը դիտարկվել է որպես առանձին «աշխարհ-տնտեսություն»՝ իրեն ներհատուկ բաղադրիչներով:
- Հետազոտական հիմնարար մեթոդի դիտանկյունից՝ առաջին անգամ փորձ է կատարվել հայ պատմագիտական միտքը համահարաբերակցել Աննալների դպրոցի նվաճումների հետ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ստացված հետազոտական արդյունքները կարող են օգտագործվել ինչպես պատմության և պատմության տեսության, այնպես էլ հումանիտար այլ գիտությունների բնագավառներում: Դրանք կարելի է օգտագործել ակադեմիական դասընթացների և բուհական դասագրքերի պատրաստման համար:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՓՈՂՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը քննարկվել է պաշտպանության և երաշխավորել ԵՊՀ Համաշխարհային պատմության ամբիոնի կողմից: Ատենախոսության հիմնադրույթները հրատարակվել են հնդիսակի չորս հոդվածներում:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆՏԵՆՆԵՐԻ ԿՆԱՌԻՅՎԱԾՔԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Այն բաղկացած է Ներածությունից, Երեք գլուխներից (որոնցից առաջինը բաղկացած է նրկու, նրկորդը՝ նրնք, նրրորդը՝ նրկու ենթագլուխներից), Եզրակացությունից և Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկից, Հավելվածներից: Աշխատանքի ընդհանուր ծավալը կազմում է 137 էջ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆՏԵՆՆԵՐԻ ԿՆԱՌԻՅՎԱԾՔԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ՆՈՒՄ հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, ներկայացված են հետազոտության նպատակն ու խնդիրները, օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության տեսությունը:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽԸ «ԱՆՆԱԼՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅՑ», բաղկացած է նրկու ենթագլուխից:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱԳԼՈՒԽՄ «ԱՆՆԱԼՆԵՐԻ ԴՊՐՈՅՑ ԵՎ ՆՐԱ ԿԵՐՊԱՓՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՓՈՒԼՆԵՐԸ», համառոտ և ընդհանուր գծերով ներկայացված է Դպրոցի ծագման, զարգացման և այլացման շրջափուլերը:

«Տարեգրություններ տնտեսական և ընկերային պատմության» («Annales d'histoire économique et sociale») հանդեսի առաջին խկ համարի հրատարակմամբ (1929 թ., Ստրասբուրգ), Լյուսյեն Ֆերը և Մարկ Բլոկը տոն տվեցին նոր պատմագիտական ըմբռնումների միջավայրի ձևավորմանը²¹: Շուտով ուրվագծվեց Աննալների պատմագիտական դպրոցը, որը վճռորոշ նշանակություն ունեցավ ոչ միայն Ֆրանսիական, այլ և ընդհանրապես պատմագիտության մեջ:

Աննալականները, Լ. Ֆերից ու Մ. Բլոկից սկսյալ, «դպրոց» եզրը մերժում էին, գտնելով, որ իրենք դեմ են հենց այդ «խմբային ոգուն»²²: Համաձայն նրանց Աննալները «...մարդկանց ազատ միավորում է»²³: Փ. Բրոքը խմբի անդամների անհատական տարբերությունները, ինչպես նաև ժամանակի նրկար տևողության ընթացքում Դպրոցի տարանե գարգացումները շեշտադրելու նպատակով, զերադասում է կիրարկել «շարժում» հասկացությունը²⁴: «Դպրոց» հասկացությունը մենք գործածում ենք հարացուցային իմաստով և աննալականներին պայմանականորեն բաժանում երեք սերնդի. Առաջին սերունդը՝ 1929-1956 թթ., Երկրորդ՝ 1956-1969 թթ., Երրորդ՝ 1969-1994 թթ.: Ինչ վերաբերվում է Չորրորդ սերունդին, ապա նրա գոյությունը խնդրարկելի է:

Հանդեսն ունեցել է մի քանի անվանումներ: Սկզբնապես՝ «Աննալներ տնտեսական և ընկերային պատմության» («Annales d'histoire économique et sociale») անվամբ (1929-38 թթ.), Ստրասբուրգում: Փարիզյան հրատարակությունը հայտնի է «Աննալներ ընկերային պատմության» («Annales d'histoire sociale») անվամբ (1941 թ.): Ֆաշիստական տիրապետության տարիներին հրատարակվել է ժողովածուների տեսքով՝ «Ընկերային պատմության ժողովածու» («Melanges d'histoire sociale») անվամբ (1942-44 թթ.): Մ. Բլոկի հիշատակին նվիրված նրկու հատորները հայտնի են «Աննալներ ընկերային պատմության» («Annales d'histoire sociale») անվամբ (1945 թ.): Այնուհետև՝ «Աննալներ. տնտեսություններ, հասարակություններ, քաղաքակրթություններ» («Annales: Économiques. Sociétés. Civilisations.») անվամբ (1946-1994 թթ.): Արդեն 1994 թ.՝ «Աննալներ. Պատմություն և ընկերային գիտություններ» («Annales: Histoire et sciences sociales»):

Մինչ Աննալները՝ պատմության մեջ գերակայող էր քաղաքական և իրադարձությունական շարադրանքը՝ մշակված անցյալի դրսևաշտական (պոզիտիվիստական) ընկալման ծիրում: Այն մեկնարկում էր փաստների և դրանց աղերսների ստակական բացահայտման նպատակից²⁵:

Լ. Ֆերը և Մ. Բլոկը ձգտում էին հաղթահարել հասարակական գիտությունների (մեծ մասամբ դյուրկհայմյան ընկերաբանության) և նորարական փնտրտուքներից հետ մնացած դրսևաշտական (պոզիտիվիստական) պատմագիտության միջև ի հայտ եկած խզումը: Ոհստի՝ անցյալի իրադարձությունների վերաբերյալ պատմություն-պատմվածքից և «փաստեր կուտակելուց», պետք է անցում կատարվեր «*պատմությունը խնդիր է*» («*histoire-problème*») հարցադրմանը: Եվ դա ապահովելու համար՝ Լ. Ֆերն ու Մ. Բլոկը առաջադրում էին պատմագետների արհեստավարի ձևա-

²¹ Ա. Ստեփանյան, Ե. Մարգարյան, Ժամանակի կառույցը Ֆ.Բրոդելի պատմահայեցողության ծիրում, «Պատմություն և կրթություն», Ե., 1-2, (2005), էջ 33:
²² Annales d'histoire économique et sociale, 1937, p. 15.
²³ L. Febvre, Pro parva nostra domo: scolies sur deux articles belges, Annales: ESC, 3, (1953), p. 512.
²⁴ P. Burke, op.cit., p. 2.
²⁵ P. Дюк. Коллннгсуд, указ. соч., с. 122.

վորման գաղափարը: Դրա վառ օրինակը դարձավ նրանց անձնական համագործակցությունը: Ընդամենը, նրկուսի համար էլ պատմության նոր ընկալման մեկնակետը «քաղաքակրթություն» հղացքն էր: Լ. Ֆերիի համար քաղաքակրթությունը *տոտալ* («*totale*») և *գլոբալ* («*globale*») պատմությունն էր, մինչդեռ Մ. Բյուկի համար դա *մտակնցվածքների* («*mentalités*») ամբողջությունն էր²⁶: Այս մոտեցումներն իրենց մասնակի և ընդհանրական ընդգրկմամբ միտված էին միմյանց փոխարացնելուն և կազմում էին *կենդանի պատմություն* («*histoire vivante*») բովանդակությունը:

Մարկ Բյուկից հետո²⁷ Լ. Ֆերը շարունակեց հանդեսի իրատարակությունը: Ընդ որում, հետազոտության տարիներին Աննալների հետազոտական փնտրտույրը միտված էր պատմագիտության նոր սահմանների և արժեքների հաստատման գործին: Այդ արտահայտվեց և հանդեսի նոր անվանման մեջ՝ «Աննալներ. Տնտեսություններ, Հասարակություններ, Բաղաքակրթություններ» («*Annales: Économiques, Sociétés, Civilisations*»):

1949 թ. աննալականներին հաջողվում է հիմնել «Բարձրագույն կրթության Գործնական դպրոցի Վեցերորդ բաժանմունքը» («*VIe section de l'École pratique des hautes études*»): Դրանում ներառվում էր հասարակական գիտությունների բոլոր ուղղությունները: Ընդլայնվեց պատմագիտության հետազոտական սահմանները: Սկսվեց ստեղծագործական-հետազոտական բեղուն մի շրջան:

Պատմագիտական հարազույցների բարեփոխման հիմնախնդրին իրենց յուրօրինակ լուծումներն առաջադրեցին աննալականների արդեն *Երկրորդ սերնդի* ներկայացուցիչները՝ Ժ. Դյուբի, Ռ. Մանդրո, Ժ. Մյուլեր, Պ. Գուբեր և այլք: Եվ մասնավորապես Ֆ. Բրոդելը:

Աննալականների «բրոդելյան» սերնդի հիմնական առանձնահատկությունը «*համընդգրկուն պատմություն*» հղացքի մշակումն էր: Դա ննթադրում էր պատմական անցյալի բոլոր բաղադրիչների ներառումը ժամանակի մեջ և անցյալի համակարգված, ընդգրկուն, բազմաչափ պատկերը:

Այդ կապակցությամբ աննալականներն ընդհուպ մոտեցան «պատմական ժամանակի» նոր ըմբռնմանը: Արդեն 1958 թ. հանդեսի ծրագրային ներածականներից մեկում Ֆ. Բրոդելին առաջադրում է ընկերային գիտությունների համադրության նոր մեթոդ: Այն մեկնարկում է ընկերային ժամանակի նոր ըմբռնումից, գտնվելով, որ պատմագետը չի կարող պատմությունը հետազոտել ժամանակի միայն մեկ չափումով:

Աննալականների *Երրորդ սերնդի* (Ժ. Լը Գոֆ, Է. Լը Ռուս Լադյորի, Մ. Ֆերրո, Պ. Շոնյու, Ժ. Ռենել, Ռ. Շարտյե, Պ. Դոսս, Պ. Ֆուրյե, Պ. Վիլար, Մ. Վոլվել և այլք) գործունեությունը ծավալվում էր 1970-ական թթ.: Այն շարունակում է ստեղծագործաբար զարգացնել հիմնադիր-ուսուցիչների ավանդույթները:

Պատմագիտության մեջ այժմ կրկին առաջին պլան է մղվում հետաքրքրությունն առ կոնկրետ (քաղաքական) իրադարձություններն ու անցքերը: Սակայն, Ժ. Դյուբիի դիպուկ բնորոշմամբ. «պատմագետները վերադառնում են առ իրադարձությունը՝ փոխհարստացած իրենց կնադարյա փորձառությունը»²⁸:

Պատմագիտական այս փոխակերպումների ծիրում ուշագրավ է և «*Չորրորդ սերնդի*» խնդրականը: Հետազոտողների մեծ մասն այն կարծիքին է, որ այդպիսի սերունդ այդպես էլ չձևավորվեց, քանի որ նոր պատմագետները չձևակերպեցին իրենց միասնական պատասխանը պատմության առջև ծառայած մարտահրավերներին: Այդուամենայնիվ, կարելի է ասել, որ 1980-ական թվականներին ի հայտ եկավ աննալականների *Չորրորդ սերնդի* միայն նախանշանները (Բ. Լեպտի, Ժ.-Ի. Գրենյե և այլք): Դա դրսևորվում է պատմագիտության նոր հիմնախնդիրների և հետազոտական մեթոդների մշակման ճիգով: Խոսքն առավելաբար պատմագիտության նոր հնարավորությունների դաշտի ձևավորման մասին է:

Երկրորդ ԵՆՏԱԳԼԱՈՒՄ՝ «ԱՆՆԱԼՆԵՐԻ ԴՊՐՈՅԻ ՀՄՄԱԴԻՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՏՅՆՆԵՐ», ընդհանուր գծերով ներկայացված են դպրոցի հիմնադիր-ուսուցիչների՝ Լ. Ֆերի և Մ. Բյուկի պատմագիտական հիմնադրույթները:

Մինչ հանդեսը՝ Լ. Ֆերն ու Մ. Բյուկը իրենց հողվածներում և մենագրություններում ձգտում էին պատմության մեջ գտնել այն առանցքայինը, որի շուրջ հնարավոր լիներ համախմբել «առաջին հայացքից միմյանցից տարանջատ գործընթացները, իրադարձությունները, հասարակական խմբերն ու առանձին մարդկանց»:

Լ. Ֆերն իր հետազոտական գործունեությունը մեկնարկել է որպես աշխարհագրագետ: Ավելի ուշ՝ նա իր հետազոտության գիտաթեման դարձրել է մինչարդիական և նոր դարերի Եվրոպայի պատմությունը՝ նշանակալի տեղ հատկացնելով Վերածննդի մշակույթի պատմությանն ու պատմական հոգեբանությանը:

Նրա առաջին մենագրության մեջ՝ «*Տիիպ II և Ֆրանս-կոնտեն*»²⁹, արդեն առկա էր հարակից կրթանքների հետազոտական մեթոդների միջոցով պատմությունն ամբողջացնելու և ընդհանրացնելու մոտեցումը: Այս հետազոտության առանցքը թեպետ քաղաքական պատմությունն էր, բայց Լ. Ֆերը հետազոտական դաշտ էր ներբերում հասարակական և կրոնական բախումների հիմնախնդիրը՝ շեշտը մասնավորապես դնելով բնական-աշխարհագրական միջավայրի և մարդկային հանրույթների փոխհարաբերությունների վրա:

Լ. Ֆերի գիտական գործունեության առաջին շրջանի մյուս նշանավոր աշխատությունը՝ դեռ Առաջին աշխարհամարտից առաջ նախաձեռնած «*Երկիրը և մարդկային հանրույթների բարեշրջությունը*»³⁰ հետազոտությունն է, որի ննթավերնագիրը՝ «Պատմության աշխարհագրական ներածություն», արդեն իսկ խոսում է թեմայի մեջ աշխարհագրական գործոնի առանցքայնության մասին: Այն գրվել էր Ա. Բևեի «Մարդկային հանրույթների բարեշրջությունը» ծրագրային մատենաշարի համատեքստում:

Նույն մոտեցմամբ Լ. Ֆերն անդրադառնում է նաև «մտակնցվածքների պատմությունը»: Նրա համար կարևոր են նաև «պատմության հոգեբանական տվյալները»³¹: Մտակնցվածքի և հոգեբանության համադրության արդյունք դարձան «*Մի ճակատագիր. Մարտին Լյուտեր*»³² և «*Անհավատության հիմնախնդիրը XVI*

²⁹ L. Febvre, Philippe II et Franch-Comté: la crise de 1567, ses origines et ses conséquences, étude d'histoire politique, religieuse et sociale, Paris, 1911, Rééd. 1970.

³⁰ L. Febvre, La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire. Avec le concours de Lionel Battailon. Paris, 1922. Rééd. Paris, 1970.

³¹ F. Dosse, op.cit., p. 78.

³² L. Febvre, Un destin: Martin Luter, Paris, 1928. Rééd. Paris, 1988.

²⁶ А. Я. Гуревич, Уроки Люсьена Февра, в книге: Л. Февр, Бойн за историю, М., 1991, с. 511.

²⁷ Մ. Բյուկն այս ժամանակ Դիմադրության ակտիվ մասնակիցներից էր, պայքարում էր ֆաշիստական ռեժիմի դեմ և ձերբակալվելուց հետո գնդակահարվում է 1944 թ. հունիսի 16-ին:

²⁸ Ж. Дюби, Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года, "Одиссей": Человек в истории, М., 1991, с. 55.

դարում. *Ռաբլեի կրոնը*³³ մենագրությունները: Մտակեցվածքային և հոգեբանական աշխարհների համադրական վերլուծություն իրականացնելու նպատակով նա իր սևեռումի կենտրոնում պահում էր անհատականության հիմնախնդիրը: Այդու՛հի. Ֆեբրը պատմագիտական հետազոտության տիրույթ ներբերեց «*մտակեցվածքային փաստները*» (*faits de mentalité*) քաղաքակրթությունների ընդլայն հետնավտորի վրա դիտարկելու խնդիրը:

Ի տարբերություն Լ. Ֆեբրի, Մ. Բլոկը առանձնահատուկ հակում ուներ ընկերաբանության հանդեպ: Նա էլ իր հետազոտական գործունեությունը մեկնաբանում էր աշխարհագրական հարացույցից: Նրա «*Ի-դը-Ֆրանս. երկրամաս՝ Փարիզի շուրջ*»³⁴ մենագրության մեջ նույնպես առկա էր «հիմնախնդրային կողմնորոշումը»: Մեկնարկելով աշխարհագրական հետազոտական մեթոդաբանությունից՝ Մ. Բլոկն առաջնորդվում էր ընկերաբանության և պատմագիտության երկխոսայնացման մեթոդով:

Մ. Բլոկի միջկրթանքային համադրությունն ավելի վառ արտահայտություն գտավ նրա «*Հրաշագործ արքաները*»³⁵ մենագրության մեջ: Դրա առանցքը «*ձեռնադրման ճանապարհով*» ֆրանսիական և անգլիական արքաների՝ «գերբնական ունակությունների» սոցիալ-իմացաբանական քննությունն է: Մեկնարկելով առանձին փաստներից ու իրադարձություններից՝ Մ. Բլոկը պատմության բոլոր գործոնները փոխկապակցել է քաղաքակրթական ամբողջի մեջ:

Ուստի պատահական չէր, որ Մ. Բլոկը միջնադարյան մտակեցվածքներից հետո «հանկարծ» անդրադարձավ Ֆրանսիայի տնտեսական պատմության հիմնախնդիրներին: Դրա արտահայտությունը դարձան նրա «*Ֆրանսիական ագրարային պատմության բնորոշ գծերը*»³⁶ և «*Ավատատիրական հասարակությունը*»³⁷ մենագրությունները: Դրանց գիտախնդիրը ֆրանսիական ագրարային կառույցի և ավատատիրական հասարակության պատմությունն է՝ ժամանակի երկար տևողությունում (VIII-XIX դդ.): Դա Մ. Բլոկին թույլ է տվել կատարել ավատատիրության «կենդանի իրականության» հետազոտումը քաղաքակրթական խորությամբ:

Լ. Ֆեբրի և Մ. Բլոկի այս հետազոտությունները, չնայած շեշտադրությունների որոշակի տարբերության, անտարակույս փոխլրացնում են միմյանց: Դա առավել ցցուն էր նրանց տեսական-ընդհանրացնող աշխատություններում: Նկատի ունենք Լ. Ֆեբրի «*Մարտեր պատմության համար*»³⁸ և Մ. Բլոկի «*Պատմության պաշտպանական (ապոլոգիան) կամ պատմաբանի արհեստը*»³⁹ մենագրությունները:

Ի մի բերելով Հիմնադիր-ուսուցիչների ներդրումը պատմագիտության բնագավառում՝ հետազոտողները առանձնացնում են դրանցից հատկապես երեքը. ա) ավանդական իրադարձութենական պատմությունը փոխարինեցին վերլուծական-համադրական պատմությամբ, բ) քաղաքական պատմությանը հակադրեցին «մարդկանց համակեցական գործունեությունն» իր տարասեռ դրսևորումներով, գ)

պատմագիտություն ներբերեցին այլ կրթանքների (աշխարհագրություն, ընկերաբանություն, հոգեբանություն, իմաստասիրություն, տնտեսագիտություն, լեզվաբանություն, սոցիալական մարդաբանություն և այլն) հետազոտական մեթոդներն ու արդյունքները:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԿ՝ «ՖԵՐՆԱՆ ԲՐՈՂԵԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ», բաղկացած է երեք ենթադրյալից:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹՄԱԳԼՈՒԿՍ՝ «ՀԱՄԸՆԴԳՐԿՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՂԱՅԲԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԲԱԶՄԱՉԱՓՈՒԹՅՈՒՆԸ», ընդհանուր գծերով ներկայացված են Ֆ. Բրոդելի պատմագիտական հիմնադրությունները: Խոսքը նախ և առաջ նրա կողմից պատմության «համընդգրկուն հայացքի» մշակման մասին է:

Այս ուղղությամբ իրականացրած առաջին ընդհանրական փորձն էր Ֆ. Բրոդելի «*Միջերկրածովյալը և միջերկրածովյան ավազանը Ֆիլիպ II-ի դարաշրջանում*»⁴⁰ աշխատությունը: Դրանում ձևավորված է անցյալի ավելի բարդ պատկերը:

«Համընդգրկուն պատմության» հեռանկարը կառուցվածքովու համար Ֆ. Բրոդելը մեկնակետ է ընդունում «*գեոպատմությունը*» (*géohistoire*), որը, ըստ նրա, ներկայացնում է «գրեթե անշարժ պատմությունը, շրջակա միջավայրի հետ ակտիվ համահարաբերակցվող մարդու պատմությունը»⁴¹: Պատմագետը հաճախ դա բանաձևում է «*անշարժ պատմություն*» (*histoire immobile*), որի շնորհիվ հնարավոր էր դառնում հաղթահարել «պատմության ժամանակագրական սահմանները»⁴²:

Արդ, «համընդգրկուն պատմության» հղացքը ձևակերպելու համար Ֆ. Բրոդելն զգում է «պատմական ժամանակի» նոր հղացքի անհրաժեշտությունը: Այն իր վերջնական բանաձևումն ստանում է 1958 թ. հրատարակած նրա «*Պատմությունը և ընկերային գիտությունները. երկար տևողություն*» տեսական հոդվածի մեջ⁴³:

«Բրոդելյան ժամանակաչափն» անկարելի է ընկալել առանց դրա ընկերային բովանդակության դիտարկման: Պատմագետն առաջադրում է ժամանակի երեք հիմնական չափում. *կարճ տևողություն* (*curt durée*) կամ քաղաքական, *միջին տևողություն* (*midi durée*) կամ տնտեսական և *երկար տևողություն* (*longue durée*) կամ քաղաքակրթական: Միևնույն ժամանակ նա լավ գիտակցում էր, որ «գոյություն ունեն ոչ երկու կամ երեք, այլ տասնյակ ենթաժամանակներ»⁴⁴:

Պատմական գործընթացների ժամանակային առաջին շերտը՝ «*կարճ տևողությունը*», որը լծորդվում էր «անհատականության և իրադարձության» հետ, ավանդական պատմության կերպն է՝ «*իրադարձային պատմությունը*» (*l'histoire événementielle*): Այն չափվում է տասնամյակներով:

Բրոդելյան ժամանակաչափի «*միջին տևողությունը*» ներառում է տնտեսական ռիթմերը: Այն կոչվում է «*համակցային պատմություն*» (*l'histoire conjoncturelle*), որը չափվում է հարյուրամյակներով:

³³ L. Febre, *Le problem incroyance au XVIe siecle. La religion de Rabelais*, Paris, 1942, Rééd. Paris, 1968.

³⁴ M. Bloch, *L'Île-de-Franc: Les pays autour de Paris*, Paris, 1913.

³⁵ M. Bloch, *Le Rois Thaumaturges. Etude sur le caractere surnaturel attribue a la puissance royale particulierement en France et en Angloterre, Strasbourg, 1924, Rééd. Paris, 1983.*

³⁶ M. Bloch, *Les caracteres originaux de l'histoire rurale francaise*, Paris, 1931, Rééd. 1952.

³⁷ M. Bloch, *La societe feodale*, Paris, Vol. I-II, 1939-1940.

³⁸ L. Febvre, *Combats pour l'histoire. Bibliographie choisée et methodique*, Paris, 1953.

³⁹ M. Bloch, *Apologie pur l'histoire ou metier d'historien*, Paris, 1993

⁴⁰ F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'epoque de Philippe II*, Paris, 1949, Rééd. 1966, 1976.

⁴¹ Ф. Бродель, *Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II, Роль среды*, т. I, М., 2002, с. 20.

⁴² J. Jullard, *Aux frontières de l'histoire et de la géographie*, *Revue historique*, t. CCXV, 1956, p. 271.

⁴³ F. Braudel, *Histoire et sciences sociales: la longue durée*, *Annales E.S.C.*, 4, (195), *Débats et Combats*, pp. 725-753.

⁴⁴ Ф. Бродель, *Средиземное море...*, т. 3, с. 424.

Եվ, վերջապես, ժամանակի մյուս չափույթը՝ «*երկար տևողությունը*»: Այն «անշարժ է կամ գրեթե անշարժ»՝ անկախ քաղաքական կամ ընկերային/հասարակական փոխակերպություններից⁴⁵: Այս ժամանակաչափի հետնախորքի վրա բացվում են ոչ միայն անցյալի հետազոտության հնարավորությունները, այլև ապագայի կանխատեսման հետևակարները:

Երկար տևողության հետնախորքի վրա էլ Ֆ. Բրոդելը կառուցում է «ժամանակի քաղաքակրթական չափույթը»:

ԵՐԿՐՈՂԴ ԵՆԹԱԳՆԱՈՒՄ՝ «ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՉԱՓՈՂՈՇԻՉՆԵՐԸ, վեր է հանվել «քաղաքակրթություն» հղացքի բրոդելյան ըմբռնումը:

Հարկավ, Ֆ. Բրոդելը քաղաքակրթական իր տեսությունը կառուցելիս մեկնարկում էր հիմնադիր-ուսուցիչների, մասնավորապես՝ Լ. Ֆերի պատմատեսությունից: Չստ Լ. Ֆերի «քաղաքակրթությունը» «նյութական և հոգևոր, բանական և կրոնական այն հավասարակշիռ ուժն է, որը ներգործում է մարդկանց գիտակցության վրա ժամանակի տվյալ հատվածում, տվյալ տարածքում»⁴⁶: Չնայած «քաղաքակրթություն» եզրի Լ. Ֆերի նշանակալի ճշգրտումներին՝ այն, այդուամենայնիվ, դեռևս ամբողջական չէր: Դրա համալրմանն էլ միտված էր բրոդելյան հետազոտական ճիգը:

«Քաղաքակրթություն» հասկացությանը Ֆ. Բրոդելն անդրադարձել էր դեռ «*Միջերկրածովյր և միջերկրածովյան ավազանը Ֆիլիպ II-ի դարաշրջանում*» մենագրության նախնական տարբերակներում (1947 և 1949 թթ.), որի տեսական ամփոփումն իրականացվել է նախ «*Քաղաքակրթությունների պատմություն. անցյալը մեկնաբանում է ներկան*»⁴⁷ հոդվածի, ապա՝ «*Քաղաքակրթությունների քերականություն*»⁴⁸ և «*Նյութական քաղաքակրթությունը, տնտեսությունը և կապիտալիզմը, XV-XVIII դդ.*» մենագրությունների մեջ:

Բայց մինչ «քաղաքակրթություն» հղացքի դիտարկմանը՝ Ֆ. Բրոդելը նախ փորձում է պարզել «քաղաքակրթություն» հասկացության *բովանդակային* փոփոխությունները գիտության մեջ:

Նա ուրվագծում է նրկու չափում՝ *եզական* և *հոգնակի*: Եզական չափման համաձայն քաղաքակրթությունը ներկայանում է «իբրև հասարակական առաջընթացի ցուցիչ»՝ վայրենությունից դեպի լուսավոր ապագա⁴⁹: Իսկ հոգնակի չափման դեպքում՝ քաղաքակրթությունը դադարում է համարվել «զուտ բարոյական և բանական արժեք»⁵⁰: Համաձայն վերջինիս՝ պատմության ընթացքում քաղաքակրթություններ (և մշակույթներ) շատ են եղել (թե՛ անցյալում ու թե՛ ներկայում): Չնայած որոշ նմանությունների, դրանք ունեն իրենց առանձնահատկություններն ու տարբերությունները:

Հընթացս այս ամենի՝ «քաղաքակրթություն» և «մշակույթ» հասկացությունների տարբերակման նպատակով Ֆ. Բրոդելը առաջադրում է նոր մոտեցում⁵¹: Մինչ այդ գիտության մեջ առանձնացվում էին քաղաքակրթության տարածքային (էթնիկա-

կան և միջէթնիկական), փուլային (նախնադարյան, նախաարդյունաբերական, արդյունաբերական, հետարդյունաբերական և այլն), զարգացումային/ֆորմացիոն (ստրկատիբական, ավատատիրական, կապիտալիստական, սոցիալիստական), լոկալ (ըստ աշխարհագրական տարածքի՝ եվրոպական, ասիական, մերձավորարևելյան և այլն), պատմամշակութային և ժամանակագրական (շումերական, չինական, անտիկ և այլն), կրոնական (բուդդիստական, քրիստոնեական, իսլամական և այլն) և այլ կերպերը:

Այս մոտեցումների օգտագործմամբ Ֆ. Բրոդելն ստեղծել է քաղաքակրթության իր նոր ըմբռնումը: Թե՛պետ նա խուսափում է «քաղաքակրթություն» ստորագրության վերաբերյալ որևէ հստակ սահմանում տալուց, այդուամենայնիվ, ի մի բերելով հղացքի վերաբերյալ նրա զանազան ձևակերպումները, ստանում ենք հետևյալ պատկերը. «Քաղաքակրթությունը որոշակի աշխարհագրական և մշակութային տարածքի մեջ պարսպված», «որոշակի հասարակական կարգի», «տնտեսական կենսակերպի» և «կոլեկտիվ հոգեբանության (մտակնցվածքի)» համադրական-երկխոսային ամբողջությունն է, որը ծավալվում է պատմության ամենաներկար տևողության համաժիրում⁵²: Այսու՝ «քաղաքակրթության պատմությունը հանուր պատմությունն է, բայց վերցված որոշակի հեռանկարում, դիտարկված առավել հնարավոր ժամանակագրական տիրույթում՝ պատմական և մարդկային գործոնների համակցումների հետնախորքի վրա»⁵³:

Ֆ. Բրոդելի քաղաքակրթությունների տեսությունը հանգեցրեց պատմության նոր ըմբռնանք, որը հայտնի է «բրոդելյան» անվամբ: Դրանում մեկնակետ էր վերցնում «նյութական քաղաքակրթություն» հղացքը:

ԵՐԿՐՈՂԴ ԵՆԹԱԳՆԱՈՒՄ՝ «ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՌԱՆՉՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, նվիրված է բրոդելյան այս հղացքի լուսաբանմանը:

Ֆ. Բրոդելի մշակված քաղաքակրթությունների պատմության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի «նյութական քաղաքակրթությունը», որը ներկայացվում է «համընդգրկուն պատմություն» և «պատմության նրկար տևողություն» ստորագրություններ լույսի ներքո:

Քաղաքակրթության այս տարատեսակի մանրակրկիտ դիտարկումը Ֆ. Բրոդելն իրագործել է իր «*Նյութական քաղաքակրթությունը, տնտեսությունը և կապիտալիզմը, XV-XVIII դդ.*»⁵⁴ կոթողային մենագրության մեջ: Վերջինիս ձեռքբերումներն իրենց սեղմ ընդհանրացումն են ստացել հեղինակի վերջին՝ «*Ֆրանսիայի ինքնությունը*» մենագրության մեջ⁵⁵:

«Նյութական քաղաքակրթություն» հասկացությունը, լինելով ընդհանրական «քաղաքակրթություն» ստորագրության բաղկացուցիչներից մեկը, ունի տարասեռ բովանդակություն: Այն բացահայտվում է նախ և առաջ առտնին կյանքի զանազան դրսևորումների (առևտուր, ծովագնացություն, հաղորդակցություն, քաղաք, դրամաշրջանառություն, սնունդ, գներ, բնակավայրեր և այլն) մեջ⁵⁶: Ուստի, որպես *առաջին*

⁴⁵ F. Braudel, *Ecrits sur l'Histoire*, p. 50.

⁴⁶ Л. Февр, *Указ. соч.*, с. 282.

⁴⁷ F. Braudel, *Ecrits sur l'Histoire*, pp. 255-314.

⁴⁸ F. Braudel, *Grammaire des civilisations*, Paris, 1993.

⁴⁹ Ա. Ստեփանյան, Ե. Մարգարյան, *անդ.* էջ 39:

⁵⁰ F. Braudel, *Grammaire des civilisations*, p. 37.

⁵¹ F. Braudel, *Ecrits sur l'Histoire*, p. 289.

⁵² F. Braudel, *Grammaire des civilisations*, p. 66.

⁵³ *Ibid.* p. 68.

⁵⁴ F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, Paris, tt. I-III, 1979.

⁵⁵ F. Braudel, *L'identité de la France*, 3 voll., Paris, 1986.

⁵⁶ T. Stoianovich, *Social History: Perspective of the Annales paradigm*, *Review*, I, 3/4, (1978), p. 21.

քայլ, Ֆ. Բրոդելը հետազոտության առարկա է դարձնում առտնին կամ նյութական կյանքի ոլորտները: Նպատակն է՝ որոշարկել տնտեսական կյանքի «հնարավոր ու անհնար սահմանները»⁵⁷:

Այստեղից էլ բխում է հետազոտության *երկրորդ մակարդակը՝ «փոխանակու-թյունների խաղերը»*: Դա նպատակ ունի վերլուծել տնտեսական տնդաշարի գա-նազան կերպերը՝ փողոցային շուկաներից մինչև կրպակներ, խանութներ, տոնավա-ճառներ ու շուկայական գոտիներ: Այս «փոխանակային խաղերը» Ֆ. Բրոդելը դի-տարկում է երկու մակարդակներով՝ շուկայական տնտեսության («բնական») և կա-պիտալիզմի («արհեստական»)՝ համոզված, որ դա հնարավորություն է տալիս բա-ցահայտելու մի կողմից՝ տնտեսության մեջ նրգրավված տարասեռ ուժերը, մյուս կողմից՝ դրանք իրագործող մարդկանց գործողություններն ու նպատակադրումները (մտակնցվածքները)⁵⁸:

Հաջորդ հիմնախնդիրը, որ ծառայել էր Ֆ. Բրոդելի առաջ, պահանջում էր հաղ-թահարել կապիտալիզմի տնտեսական համակարգի «սահմանափակությունը» և անցում կատարել «աշխարհ-տնտեսություն» հղացքին: Ըստ նրա՝ այս հղացքը պետք է արտահայտի աշխարհում ծավալվող տնտեսական գործընթացների անհավասա-րաշափությունը և ներկայացնի դրանք հավասարակշռող մակրոտնտեսական ու գեո-պատմական գարգացումները:

«Աշխարհ-տնտեսություն» հավասարակշիռ գործընթացն ավելի ըմբռնելի դարձ-նելու համար Ֆ. Բրոդելն առաջադրում էր «*աշխարհի ժամանակ*» ըմբռնումը, որը «չի կազմում, չի կազմելու մարդկության պատմությունն ամբողջականորեն», որը, կախված տեղից և դարաշրջանից, կառավարվում է որոշակի սկզբունքներով և նշանակություններով⁵⁹:

Դրանցից Ֆ. Բրոդելն ամանցում է վերը քննարկված «*համաշխարհային տնտե-սություն*» և «*աշխարհ-տնտեսություն*» հասկացությունները: Ընդամին, «աշխարհ-տնտեսությունը» Ֆ. Բրոդելը հակադրում է գոյություն ունեցող «համաշխարհային տնտեսություն» հղացքին: Այն, ըստ էության, գերմաներեն «*Weltwirtschaft*» նգրի բրոդելյան վերաիմաստավորումն է⁶⁰: Ֆ. Բրոդելը «աշխարհ-տնտեսությանը» տալիս է իր մեկնաբանությունը. «համաշխարհային տնտեսությունը ծավալվում է աշխար-հով մեկ», իսկ «աշխարհ-տնտեսությունը աշխարհի սոսկ մի մասում»՝ ընդունակ լինե-լու ինքնաբավ: Նրա ներքին կապերն ու փոխանակությունները ապահովում են որո-շակի օրգանական միասնություն»⁶¹:

Համաձայն Ֆ. Բրոդելի՝ «աշխարհ-տնտեսությունը» որոշարկվում է երեք հիմնա-րար հատկանիշներով: *Առաջին* ունի որոշակի աշխարհագրական տարածք և հաղոր-դակցական սահմաններ: Դրանք կարող են լինել ինչպես բնական, այնպես էլ տնտեսական, մշակութային, հոգևոր (մտակնցվածքային), կրոնական և այլն: Ընդ որում՝ սահմաններ թեպետ բավականին դանդաղ, բայց փոփոխվում են:

Երկրորդ՝ աշխարհ-տնտեսությունը ունի իր բնեղ կամ կենտրոնը, այն է՝ տիրապետող քաղաքը (անգլյալում՝ քաղաք-պետությունը, այժմ՝ մայրաքաղաքը կամ տնտեսական կենտրոնը): Ընդամին, քաղաքների «ակտիվությունը համաձայնեցվում

էր տվյալ մայրցամաքի ակտիվության հետ»⁶² Միևնույն աշխարհ-տնտեսության շրջանակներում միաժամանակ կարող են գոյություն ունենալ երկու կամ ավել տնտեսական կենտրոններ:

Երրորդ՝ աշխարհ-տնտեսությունը աստիճանակարգային կառույց է՝ քաղկացած միմյանց ներհակ կամ համադրվող գոտիներից⁶³: Ուղղահայաց աստիճանակարգը ներկայացվում է ընկերային կառույցներով, որոնք գոյություն ունեն աշխարհ-տնտե-սության բոլոր գոտիներում: Աստիճանակարգը աշխարհ-տնտեսության տարածա-կան կառույցն է:

Այսու՝ Ֆ. Բրոդելին հաջողվել է «աշխարհ-տնտեսություն» հղացքի շնորհիվ ստեղծել ընկերային կառույցի այնպիսի հարաբերություն, որը հիմնված է մարդկության պատմության բազմաչափ և բազմաշերտ ըմբռնման վրա:

Վերոշարադրյալից ակնհայտ է դառնում, որ Ֆ. Բրոդելի «համընդգրկուն պատ-մություն» հղացքը ունի համապարփակ-համալիր բովանդակություն, որի ծիրում պատմությունը օժտվում է իմաստային և կառուցվածքային ընդլայնման հնարավոր-ություններով: *Բրոդելյան նաշերտ ժամանակաշափույթի հետնախորքի վրա՝ քա-ղաքակրթության, մտակնցվածքների և աշխարհ-տնտեսության զանազան յօրդրում-ների շնորհիվ հնարավոր է դառնում պատմության «համընդգրկուն» ըմբռնումը:*

ԵՐՈՒՐԴ ԳԼՈՒԿ՝ «ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼ ԿՅՈՒՄԱՆ ԲՐՈ-ՂԵԼԻ ԲՆԴԱՔԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՑՄԻ ՆԵՐՔՈՒ», բաղ-կացած է երկու ենթադրվից:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱԳԼՈՒԿ՝ «ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼ ԾԱՎԱԼ-ՄԱՆ ՌԻԹՄԵՐԸ (համակարգման փորձ)», վերաբերվում է հայ առևտրական կապիտալի «աննախընթաց» վերելքի պատճառների ընդհանուր վերլուծությանը:

Հայ առևտրական կապիտալի ծաղկումն ու անկումը (XVII-XVIII դդ.) դի-տարկվում է քաղաքական, տնտեսական և քաղաքակրթական շիջման համատեքս-տում:

Համադրական այս փորձն իրականացնելու համար նվազեցնել ենք ընդունել Ֆ. Բրոդելի «համընդգրկուն պատմության տնտեսությունը»՝ կառուցված ըստ ժամանակի երեք հիմնարար չափումների՝ քաղաքական, տնտեսական և քաղաքակրթական:

Քաղաքական շիջումը: 1453 թվականին օսմանցիները գրավեցին Կոստանդ-նուպոլիսը: Արևմուտքից բացի նրանք շարժվեցին նաև արևելյան ուղղությամբ⁶⁴: Դա հանգեցրեց Սեֆյան տերության հետ բայսման, որ տևեց մինչև 1639 թվականը:

Թատերաբեմը Հայաստանն էր: Ավերվում էին քաղաքներն ու գյուղերը, կոտորվում էր ազգաբնակչությունը: Մեծ չափերի հասավ արտագաղթը: Սակայն դա արհաւիրքի սկիզբն էր միայն: XVI դարի վերջերին և XVII դարի սկզբներին Օսմանյան տերությունում ծավալվեց Ջալալիների շարժումը⁶⁵, որն ընդգրկում էր Արևմտյան Հայաստանը, Փոքր Հայքի հարավային և հարավ-արևմտյան շրջանները: Ինչպես նաև՝ Սիրիան, Լիբանանը, Միջագետքը⁶⁶: Իսկ Սեֆյան Պարսկաստանի

⁶² Там же, с. 10.

⁶³ Ф. Бродель, Динамика капитализма, с. 86

⁶⁴ Н. Левин, История Европы, М., 2006, с. 410. Տե՛ս նաև Մ. Կ. Չուլայան, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, XIII-XVIII դդ., Գիրք Ա, Քաղաքական պատմություն, Ե., 1990, էջ 23:

⁶⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս՝ Մ. Կ. Չուլայան, Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Ե., 1966:

⁶⁶ Անդ, էջ 217:

⁵⁷ F. Braudel, Civilisation matérielle, t. I, p. 19.

⁵⁸ F. Braudel, Civilisation matérielle, t. II, p. 8.

⁵⁹ Ф. Бродель, Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв., Время мира, т. 3, Москва 2007, с. XVI.

⁶⁰ G. Gemelli, Fernand Braudel, Paris, 1995, p. 95.

⁶¹ Ф. Бродель, Материальная цивилизация, т. 3, с. 2.

տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանում՝ Ըստ Աբբասը 1604 թվականին կազմակերպեց հայոց բռնագաղթը⁶⁷: Պարսկաստանի մայրաքաղաք Սպահանի մոտ հիմնվեց հայկական Նոր Ջուղան:

Միայն 1639 թ. մայիսի 17-ին կարս-ն Շիրհնում կնքված պայմանագրով Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև հաստատվեց խաղաղություն: Ամրագրվեց Հայաստանի բաժանումը արևելյան և արևմտյան հատվածներին: Երկու հատվածներում էլ ստեղծվեցին փոքր ի շատ տանելի պայմաններ: Երկիրն սկսեց բուծել իր վերքերը⁶⁸:

Տնտեսական շիջվիչ Հայաստանը տնտեսապես կաթվածահար էր եղել: Պարսկական կողմը որոշել էր մետաքսի քարավանային ճանապարհը տեղափոխել դեպի հարավ, որպեսզի գրկի Օսմանյան տերությանը անհեղինակ և անսպասելի: Քաղաքականության իրագործման համար պարսկական արքունիքն սկսեց ակտիվ օգտագործել հայ առևտրականների ներուժը՝ տալով նրանց մեծ արտոնություններ: Այդ կապակցությամբ Լևանտյան առևտրում շեշտակի աճեց նրանց մասնակցությունը: Դրան նպաստեցին բազում հայկական գաղթավայրերը, որոնք գտնվում էին տարանցիկ առևտրի կարևորագույն հանգրվաններում:

Քաղաքակրթական շիջվիչ Յուրաքանչյուր քաղաքակրթություն մյուսներից տարբերվում է բազմաթիվ չափույթներով՝ էթնիկ-լեզվական, քաղաքական, տնտեսական, ընկերային, մշակութային, արժեքային և այլն: Սակայն տարբերությունները միշտ չէ, որ հանգեցնում են բախումների: Նույնքան հավանական է նրանց երկխոսությունը: Այդպես տեղի ունեցավ նաև թուրք-պարսկական հարաբերություններում՝ 1639 թվականի խաղաղության դաշնագրից հետո: Արևմուտքի երկրներում տնտեսական վերելք էր սկսվել և նրանք Արևելքից եկող հումքի մեծ կտրիք ունեին՝ մետաքս, բամբակ, համեմունք և այլն: Ուստի երեկվա անհաշտ հակառակորդներն աստիճանաբար նկան փոխզիջման: Եվ քարավանային առևտուրը կրկին աշխուժացավ:

Այս ամենը հնարավորություն ստեղծեց քաղաքակրթությունների տնտեսական երկխոսության, որի միջնորդ-կապավորների թվում կարևոր դերակատարում ունեին հայ առևտրականները: Դա բացատրվում է այն իրողությամբ, որ նրանք ի տարբերություն շիա պարսիկների անհամեմատ ավելի հանդուրժողական վերաբերմունքի էին արժանանում թե՛ Օսմանյան տերության տարածքում և թե՛ Եվրոպայում:

Ակնհայտ է, որ հայ առևտրականների գործունեությունն անհնար է պատկերացնել առանց այնպիսի փորձառնությունների, որպիսիք են գրագրությունը, հաշվառումը և հաշվարկը: Հիրավի, XVII դարի սկզբներին գիտության և մշակույթի ծիրում սկիզբ է առնում «վերանորոգչական» մի շարժում, որն առաջին հերթին իր արտահայտությունն է գտնում դարոցական կյանքում⁶⁹: Ժամանակի ոգուն համապատասխան այդ դարոցները պետք է բավարարեն ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ դասի և ամենից առաջ հայ առևտրականության մտավոր և գործնական պահանջներին: Միջնադարյան ավանդական գիտելիքների հետ մեկտեղ հայոց դարոցներում դասավանդվում էին ճշգրիտ գիտությունների՝ աշխարհագրություն, աստղաբաշխու-

թյուն, բժշկություն, մաթեմատիկա և այլն: Անգամ հաշվի էին առնում այդ բնագավառների նորագույն նվաճումները⁷⁰:

Հույժ անհրաժեշտ էր դարձել, որպեսզի հայ առևտրականներն ասպարեզ մտնելու և կենսակայնելու համար ձեռք բերեին մասնագիտական գիտելիքներ և ունենային համապատասխան կրթական հաստատություններ⁷¹:

Այդ, հայ առևտրականների գործունեությունը հեշտացնելու համար անհրաժեշտ էին տեղեկատուներ, ուղեցույցներ և քարտեզներ: Մասնավորապես հիշատակելի են այդ նպատակով Կ. Ջուղայեցիու (1685թ.) կազմած «Աշխարհաժողով» կամ «Վասն նորահաս մանկանց և երիտասարդ վաճառականաց խրատ»⁷² և Ղ. Վանանդեցու կողմից հրատարակած «Գանձ չափոյ, կշեռ, թփոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի» աշխատությունները: Նպատակն էր ամենամանրակրկիտ տեղեկություններ հաղորդել Արևելքի և Արևմուտքի միջև իրականացվող առևտրական գործունեության մասին: Հայ առևտրականների դերի, առևտրատնտեսական հարաբերությունների կազմակերպվածության խտտում վկայություններից են հայ առևտրականների կողմից կազմված ելուստային գրքերը (հաշվմատայնները), որոնցից հիշատակելի է Տեր Դավթի որդի Հովհաննես Ջուղայեցու 1682-1693 թվականների Պարսկաստանում, Հնդկաստանում, Նեպալում և Տիբեթում գրված «Հաշվետումարը»⁷³:

Այս ամենով հանդերձ՝ փոխակերպվեցին առևտրատնտեսական տարածության կազմակերպման սկզբունքները: Հայ առևտրական կապիտալի ծավալումը կատարվում էր ավելի ճկուն և ընդգրկում մի համակարգով: Վերջինիս ծիրում միայն լծորդվում էին ազգային ու համամարդկայինը: Դրա հետևանքով՝ ուրվագծվում էին հայ առևտրական կապիտալի ինքնադրսևորման նորանոր հնարավորությունները: Այն աստիճանաբար կազմակերպվում էր իբրև «աշխարհ-տնտեսություն»:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՆԹԱԳՆՈՒՄԸ՝ «ՀԱՅԿԱԿԱՆՆԻ ԱՃՈՒՄԻ ԳՆԱՆՈՒՄԻ ԹՅՈՒՆ»
ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԱՐՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԴԱՐՍՈՐՁՍՆԻ ՄԱՐՏԱԿՐԱՎԵՐՆԵՐԸ, նվիրված է հայ առևտրականության ֆենոմենին, այն դիտարկելով որպես «աշխարհ-տնտեսություն», որին վիճակված էր պատասխանել տալ Արդյունաբերական հասարակության մարտահրավերներին:

XVI-XVII դարերում Նախաարդյունաբերական քաղաքակրթությունը սկսեց իր տեղը զիջել Արդյունաբերականին: Հասարակական կյանքի տարբեր մակարդակներում անցումն ուղեկցվեց խորագույն տեղաշարժերով⁷⁴: Հարաճուն տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապերի հետևանքով, ըստ Ֆ. Բրոդելի, մարդկության կյանքում կարևորվեց «աշխարհի ժամանակը»⁷⁵: Այս հիմնարար հասկացությունից պատմագետն արտածում է «**համաշխարհային տնտեսություն**» և «**աշխարհ-տնտեսություն**» հղացքները: Վերջինիս ծիրում էլ մենք փորձել ենք մեկնաբանել հայ առևտրական կապիտալի դերակատարությունը նորդարյա Արևելք-Արևմուտք հա-

⁷⁰ Անդ:

⁷¹ Լ. Նաշիկյան, Հովհաննես Ջուղայեցու հաշվետումարը, Հովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու հաշվետումարը, Ե., 1984, էջ 13:

⁷² Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան N 10704 կամ N 8443 կամ N 5995: Ընդամեն, թեպետ լավագույն օրինակը համարվում է 10704 համարի տակ գրանված օրինակը, այդուամենայնիվ, դրա մեջ պակասող հատվածներ կան: Ավելի ամբողջական և ուշագրավ ձևազրկող համարվում է 5995-ը:

⁷³ Հովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու հաշվետումարը, Ե., 1984:

⁷⁴ F. Braudel, Grammaire des civilisations, Paris, 1993, p. 413-414.

⁷⁵ Փ. Բրոդել, Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв., т. 3, Москва, 2007, с. XVII.

⁶⁷ Ա. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագծեր հայ գաղթավայրերի պատմության, Ե., 1964, հ. Ա, էջ 250-253:

⁶⁸ Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Գ. Դ. Փափազյան, Ազատագրական կռիվները Մյունխենում, Հայ Ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Ե., 1972, էջ 172-173:

⁶⁹ Վ. Միրզոյան, XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Ե., 1983, էջ 62:

րաբերությունների մեջ: Նպատակին հետամուտ՝ վերջինս առաջարկում ենք բանաձևել իբրև «աշխարհ-տնտեսություն», որին ներհատուկ էին հետևյալ բաղադրիչները:

Ա. Աշխարհագրական տարածքը և հաղորդակցական ուղիները. Նախ և առաջ պարառում էր պատմական Հայաստանի ողջ տարածքը՝ Արևելքն ու Արևմուտքը կապակցող ցամաքային առևտրական ուղիների կարևոր հանգուցակետերից մեկը: Դրան գումարած հայ գաղթաշխարհը՝ հույժ ընդարձակ մի աշխարհագրական տարածք՝ Հնդկաստանից, Չինաստանի սահմանային գոտիներից, Ֆիլիպիններից, մինչև Նիդեռլանդներ, Անգլիա, Ֆրանսիա, Եվրոպա, Մոսկովյան Ռուսիա⁷⁶: Ակնհայտ է, որ հայ առևտրականությունը ներկայացնում էր մի ամբողջական աշխարհ-տնտեսություն, որը հատանցելով միմյանց էր շաղկապում այլազան «աշխարհ-տնտեսություններ» և տարբեր պետական միավորներ: Այս համատեքստում՝ Եվրոպայի երկրների հետ ապրանքափոխանակության իրականացման կարևորագույն նրակները Թավրիզ-Էրզրում-Թոխաթ-Ղուխս, Թավրիզ-Էրզրում-Թոխաթ-Չմյուռնիս, Թավրիզ-Էրզրում-Տրապիզոն միջազգային տարանցիկ մայրուղիներն էին⁷⁷:

Բ. Աշխարհագրական կենտրոն. Հայ առևտրականներն իրենց հենավոր կապերի արդյունավետ համադրմամբ կարողացան ստեղծել մի յուրահատուկ համացանց, որի կենտրոնի դերակատարումը ստանձնում է Նոր Ջուղան:

Գ. Աստիճանակարգային կառույցը. Իբրև հայ առևտրական կապիտալի կենտրոնատեղի Նոր Ջուղան բազմապիսի հարաբերությունների մեջ էր աշխարհի տարբեր անկյուններում գտնվող հայ գաղթօջախների հետ: Հրնթաց ժամանակի՝ դրանք միտում դրսևորեցին ձևավորելու մի վերսահմանային ամբողջություն՝ կառուցված ըստ աստիճանակարգի տրամաբանության: Այն կառուցված էր հիմնականում Վենետիկի, Ամստերդամի, Կոստանդնուպոլսի, Սուրաբի, Մադրասի, Կալկաթայի, Աստրախանի, Մոսկովայի, Պետերբուրգի և այլ հայկական գաղթօջախների օժանդակությամբ վրա:

Խոշոր հաշվով, ձևավորվող համակարգը նպատակ ուներ ապահովելու հայոց ազգային կյանքի ինքնանորոգումը՝ անցում ապահովելով ավանդական Նախաարդյունաբերական հասարակությունից դեպի Արդյունաբերական հասարակություն: Հայկականությունը կանգնած էր արդիականացման ճանապարհին, հարդունս որի հնարավոր կլիներ վերահաստատել «մշակութային իմաստի և քաղաքակրթական նշանի միջև երբեմնի գոյություն ունեցող ներդաշնակ հարաբերությունները»⁷⁸:

Սակայն այս առաքելությունը կատարելու համար անհրաժեշտ էր ժամանակի քաղաքակրթական մարտահրավերներին համարժեք պատասխաններ մշակել: Դրանցից մենք հատկապես կարևորում ենք երեքը:

1. Ցամաքային-քարավանային առևտրից ծովային առևտրին անցնելու մարտահրավերը. Ինչպես նշել ենք՝ Նախաարդյունաբերական քաղաքակրթությունից Արդյունաբերականին անցնելիս արմատապես փոխվեց Արևմուտքի և Արևելքի տնտեսա-

կան փոխհարաբերությունների կերպը և կառույցը⁷⁹: Ի մասնավորի, դրա հետևանքը եղավ այն, որ Միջերկրական ծովով և Ռուսաստանի վրայով իրականացվող առևտուրն աստիճանաբար կորցրեց իր դերն ու արդյունավետությունը: Եվրոպան սկսեց Արևելքի հետ կապերն իրականացնել առավելաբար ծովով և օվկիանոսով:

Մասն ալայմաններում հայ առևտրականների ցամաքային-քարավանային առևտուրն աստիճանաբար դառնում էր մարզինալ (լուսանցքային) և անհեռանկար: Այն դուրս էր մնում համաշխարհային տեղաշարժերի ընդհանուր հունից:

Պատճառները մի զգալի չափով պետք է փնտրել թերևս հայ ազգային մտակեցվածքի մեջ: Այն չէր թողնում ավանդականության բնույթ, ընդհանուր առմամբ դեռ անհաղորդ էր եվրոպական նորագույն մտահոգևոր և տեխնոլոգիական արժեքներին: Իսկ խոշոր հաշվով՝ հայ առևտրականներն իրենց դեռ չէին զգում (և չէին էլ կարող զգալ) նոր ձևավորվող (Արդյունաբերական դարաշրջանի) ազգի ներկայացուցիչներ: Ազգ, որի հիմնական հասարակական մղումը սեփական պետության նորոգումն էր կամ վերստեղծումը:

2. Վաշխառուական ֆինանսական հարաբերություններից դեպի բանկային համակարգին անցման մարտահրավերը. Նախաարդյունաբերական քաղաքակրթության ծիրում աստիճանաբար մեծ նշանակություն էին ստանում դրամական-վարկային վճարումները: Առաջին անգամ գործադրվում են «այ առկա դրամի գործառնությունները»՝ ըստ մտրեականների և գրավոր պարտավորությունների (վկակցել): Պահանջների համապատասխան մեծ կիրառություն է ստանում վարկավորման և դրամի փոխադրման նրանակները: Չնայած դրան է բանկային գործունեության համակարգը⁸⁰:

Անշուշտ, հայ առևտրականները չէին կարող անմասն մնալ քաղաքակրթական-տնտեսական այս խորքային տեղաշարժի ներազդեցությունից: Վկայություններ կան, որ XVII դարի և XVIII դարի առաջին կեսի ընթացքում հայ առևտրականները կարողացել են մշակել վարկատվության և կապիտալի փոխադրման նոր ժամանակներին համապատասխան մի համակարգ⁸¹: Անգամ ունեցել են «սեփական բանկը»⁸²: Չնայած դրան, վերջին հաշվով նրանք այդպես էլ չկարողացան հրաժարվել միջնադարից ժառանգած դրամական հարաբերությունները կարգավորող վաշխառուական սկզբունքներից: Հայ առևտրական-կապիտալի ներկայացուցիչները անկարող գտնվեցին զնահատել բանկային գործունեության հեռանկարայնությունը և, մեծիմասամբ, մնացին «առկա դրամի և կոնկրետ առևտրական գործողությունների ծիրում»:

3. Ազգային պետականության վերականգնման հիմնախնդիրը. XVII դարի երկրորդ կեսից և առավել հստակ XVIII դարում պետականության վերականգնման ճիգը հայոց միջավայրում վերելք է ապրում: Եվ աստիճանաբար ձևք է բերում հստակ արտահայտված համակարգային բնույթ: Մշակվում է պետականության վերականգնմանը միտված «գործողութենական ալգորիթմը», որը հայոց ազգային ինքնության նորացման անկապտելի մասն է (Հակոբ Ջուղայեցի, Իսրայել Օրի,

⁷⁹ X. Розенберг, Л. Е. Бирдцелл, Как Запад стал богатым. Экономическое преобразование индустриального мира /Пер. С. Б. Пинскер/, Новосибирск, 1995, URL:/http://www.libertarium.ru/libertarium/1_lib_rich0; 12.12.2007.

⁸⁰ Բանկային գործ, Ե., 2004, էջ 35:

⁸¹ Ե. Խաչիկյան, անդ, էջ 172:

⁸² Վ. Միրայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Ե., 1969, էջ 147:

⁷⁶ Փ. Бродель, Матерьяльная цивилизация, т. 2, с. 141-142.

⁷⁷ Մ. Կ. Ջուլյայան, Ջալալիների շարժումը, էջ 38:

⁷⁸ Ա. Ստեփանյան, Ինքնության ազգային չափումը [Նախնական դատողություններ], «Ինքնության հարցեր», Տարնգիրք, Խմբ. Ա. Ստեփանյան, Ե., 2002, էջ 25:

Դավիթ Բնկ, Եսայի Հասան-Չալայան, Հովսեփ Էմին, Մովսես Սարաֆյան, Հովսեփ Արդուբյան, Ծահամիր Ծահամիրյան):

Այս «գործողությունական ալգորիթմը», սակայն, չհանգցրեց սպասված արդյունքին՝ հայոց պետականությունը չվերականգնվեց: Պատճառները բազմաբնույթ էին: Ի շարքում հետազոտողները հաճախ մատնանշում են՝ երկրի ավատատիրական հետամնացությունը⁸³, արտագաղթի մեծ ծավալը⁸⁴, օտարերկրյա (օսմանյան և պարսկական) տիրապետությունը⁸⁵, ռուսական արտաքին քաղաքականության վայրկիվերումները⁸⁶, եվրոպական տնտեսությունների անբարյաքացական վերաբերմունքը⁸⁷ և այլն: Հարկավ, դրանցից յուրաքանչյուրը արտահայտում է պատմական ճշմարտության այս կամ այն կողմը: Սակայն անհրաժեշտ ուղադրություն չի դարձվել հիմնականորեն քաղաքակրթական դիտանկյանը:

Քաղաքակրթական լուսաբանումը վկայում է հետևյալը: XVIII դարի երկրորդ կեսին արդեն հույժ ակններև էր դարձել խզումը հայոց քաղաքակրթական ինքնանորոգման գործընթացի տարբեր մակարդակների միջև: Մարում է նրա էներգիայի հիմնական աղբյուրը՝ առևտրական կապիտալը: Դրա հետ մեկտեղ՝ ձեռներեցների այն ընկերային դասը, որն առավել շահագրգռված էր ազգային արդիական պետականությունը: Կրկնվեց մի անգամ էլ, այն չկարողացավ վերակառուցել իր գործունեությունն ըստ ժամանակի ձեռներեցության սկզբունքների: Ուտի՝ պետականությունը չվերականգնվեց: Արտաքին և ներքին քաղաքակրթական մարտահրավերների պատասխանը մնաց հայոց ազգային մշակույթի վրա:

ԵՐԱՆԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՆԵՐԻ մեջ ի մի բերելով ատենախոսության հիմնական արդյունքները՝ հատկանշել ենք հետևյալ եզրահանգումները.

- XIX դարի վերջերի-XX դարի սկզբի պատմագիտական մտքի ճգնաժամն հաղթահարելու համար առաջադրված հետազոտական նոր հարցույցների մեջ «Աննայների» պատմագիտական դպրոցն առանցքային դերակատարում ունեցավ: Հիմնադիր-ուսուցիչների ներդրումներից կարելի է առանձնացնել երեքը՝ ա) ավանդական իրադարձությունական պատմությունը փոխարինեցին վերլուծական-համադրական պատմությամբ, բ) քաղաքական պատմությանը հակադրեցին «մարդկանց համակեցական գործունեությունն» իր տարասեռ դրսևորումներով, գ) պատմագիտություն ներբերեցին այլ կրթանքների (աշխարհագրություն, ընկերաբանություն, հոգեբանություն, իմաստասիրություն, տնտեսագիտություն, լեզվաբանություն, սոցիալական մարդաբանություն և այլն) հետազոտական մեթոդներն ու արդյունքները:

- Մեկնարկելով հիմնադիր-ուսուցիչների ձեռքբերումներից և պատմագիտական ըմբռնումներից Դարոցի երկրորդ սերնդի խոշոր ներկայացուցիչ Ֆ. Բրոդելը (1902-1985) վերաբժնորում է «համընդգրկուն պատմություն» հղացքը: Վերջինս ննթադրում է պատմական անցյալի համակարգված և ընդգրկուն ըմբռնում: «Համընդգրկուն պատմության» դիտանկյունից պատմական անցյալն ընկալելու համար Ֆ. Բրոդելը բազմաշերտ ժամանակի մեջ առանձնացնում է հետևյալ երեք չափումներ՝

⁸³ Հ. Ա. Անասյան, *անդ*, էջ 10:

⁸⁴ Փ. Բրոդել, *Средиземное море ...*, т. I, 2002, с. 58.

⁸⁵ Ա. Հովհաննիսյան, Հ. Ա. Անասյան, «XVIII դարերի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում», ՊԲՀ, I, (1963), էջ 235-248:

⁸⁶ Լևոն, *Սոցիալական կապիտալը*, էջ 219:

⁸⁷ Վ. Ա. Հակոբյան, *Մեծարժեք մտնագրություն, Տեղեկագիր (հատարակական գիտությունների)*, 9, (1962), էջ 87; Մ. Կ. Չուլայան, *Արևմտյան Հայաստանը*, էջ 371:

կարճ տևողություն (*curte durée*) կամ քաղաքական, միջին տևողություն (*midi durée*) կամ տնտեսական և երկար տևողություն (*longue durée*) կամ քաղաքակրթական ժամանակ: Վերջինիս հետախորհի վրա պատմագետն ուրվագծում է պատմության քաղաքակրթական հեռանկարը:

Քաղաքակրթությունից Ֆ. Բրոդելն արտածում է «աշխարհ-տնտեսություն» հասկացությունը, որի չափորոշիչները երեքն են. ա) որոշակի աշխարհագրական տարածք և հաղորդակցության սահմաններ, որոնք, թեպետ դանդաղ, բայց տարկերափում են, բ) կենտրոնի առկայություն՝ հանձնիս տիրապետող քաղաքի (կամ քաղաքների), գ) տարածքի կառուցակազմի քաղաքիչների (գոտիներ) փոխլրացման կամ աստիճանակարգային հարաբերություններ:

- Ատենախոսության մեջ հայ առևտրական կապիտալը դիտարկվել է իբրև հայոց քաղաքակրթության ինքնանորոգման գործընթացի անկապտելի բաղադրիչ: Ըստ այդմ՝ ուղադրություն է դարձվում նրա քաղաքական, տնտեսական և բուն քաղաքակրթական թիթմերի վրա:

Քաղաքական թիթմ. XVII-XVIII դարերի հայ առևտրական կապիտալի աննայնաբնույթ ծավալումը պայմանավորված էր Օսմանյան տնտեսության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև հաստատված տնական խաղաղությամբ (1639 թ.): Տնտեսական թիթմ. Պարսից արքունիքի հատուկ հովանավորությամբ լիանյան առևտրում շեշտակի աճեց հայ առևտրականների մասնակցությունը: Դրան նպաստեցին բազում հայկական գաղթավայրերը, որոնք գտնվում էին տարանցիկ առևտրի կարևորագույն հանգրվաններում: Քաղաքակրթական թիթմ. Արևելքի և Արևմուտքի միջև քարավանային առևտրում հույժ աշխուժացավ միջնորդ հայ առևտրականների դերակատարումը՝ նպաստելով երկու մայրցամաքների քաղաքակրթական առնչություններին:

- Ասպածի համատեքստում հայ առևտրական կապիտալը դիտարկել ենք որպես առանձին «աշխարհ-տնտեսություն» իրեն առանձնահատուկ բաղադրիչներով, այն *ընդգրկում էր մի մեծ էթնոքաղաքական համայնք*՝ հատանցելով միմյանց էր շարկատում այլազան «աշխարհ-տնտեսություններ» և տարբեր պնտական միավորներ: Ուներ իր *աշխարհագրական կենտրոնը* (Սոր Ջուլա), որտեղից Արևելք-Արևմուտք տարածվող «ուժային խթանները» կազմակերպում, կարգաբերում և ինչ-որ չափով նաև կառավարում էին միջազգային գամաքային առևտրի հսկայական զարկերակը: Այս *գերակայությունը ձևավորել էր մի համագանց*, որը միավորում էր Սուրաթը, Մադրասը, Կալկաթան, Կոստանդնուպոլիսը, Չինուսիան, Մոսկվան, Կրակովը, Լվովը, Վենետիկը, Ամստերդամը և այլ կենտրոններ: Շրջանառվում էր պատկառելի կապիտալ:

- XVII-XVIII դարաշրջանի քաղաքակրթական մարտահրավերներից մենք հատկապես կարևորել ենք երեքը. 1) քարավանային-ցամաքային առևտուրը «օվկիանոսային միջավայր» տեղափոխելը, 2) նորագույն բանկային տեխնոլոգիաները յուրացնելը և կապիտալի համար ծավալվելու նոր հեռանկարներ ապահովելը, 3) ազգային պետականության վերականգնման գործը իրական հողի վրա դնելը, որը հենակարգում պետք է ապահովեր հայոց նորդարյա ազգ-պետության կայացումը:

Սակայն այս մարտահրավերների չգտնվեցին համարժեք պատասխաններ. հայ առևտրականները չկարողացան թոթափել ավանդականության բեռը: Ուտի՝ պետականության վերականգնման ճիգը չպսակվեց հաջողությամբ: Սա է XVII-XVIII դարերի հայոց պատմության քաղաքակրթական դիտարկման հիմնական արդյունքը:

Ատենախոսության հիմնադրույթները ներկայացված են հեղինակի հետևյալ հրատարակումներում.

1. Ս. Հովհաննիսյան, Ազգային ինքնությունը համաշխարհայնացման հոլովույթում. ասկա մարտահրավերները”, Ինքնությունը և փոփոխվող աշխարհը, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր (2000 թ. հունիսի 11-12), Ե., «Լինգվա» հրատարակչություն, 2008, էջ 62-69:

2. Ս. Հովհաննիսյան, Համընդգրկուն պատմության և քանակային պատմության հիմնախնդիրը ֆրանսիական «Անալների» դարոցի կերպափոխության համատեքստում, Կանթոն, «Ասողիկ» հրատարակչություն, Ե., 1 (34), 2008, էջ 103-109:

3. Ս. Հովհաննիսյան, Հայ առևտրական կապիտալը Ֆերնան Բրոդելի քաղաքակրթությունների տևության ծիրում, Պատմության հարցեր-1, Տարեգիրք, Խմբ. Ա. Ստեփանյան, Ե., «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 2009, էջ 62-68:

4. Ս. Հովհաննիսյան, «Անալների» պատմագիտական դարոցը և դրա կերպափոխության շրջափուլերը, Պատմության հարցեր-1, Տարեգիրք, Խմբ. Ա. Ստեփանյան, Ե., «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 2009, էջ 123-134:

Ованнисян Смбат Ханамирович

“Французская историческая школа “Анналов” и проблема армянского торгового капитала XVII-XVIII веков”

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 “Всемирная история” и 07.00.01 “История армянского народа”.

Защита состоится 20 ноября, 2009 г. в 14:00 по адресу Ереван, пр. Баграмяна 24^б на заседании специализированного совета 004 при Институте истории Национальной Академии наук Республики Армения.

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена проблеме возникновения и развития французской исторической школы, известной под названием ее главного журнала - “Анналов”. В свете ее основополагающих достижений освещается феномен армянского торгового капитала XVII-XVIII веков.

Школа “Анналов” образовалась в конце 1920-годов в ответ на кризис позитивистской истории. В достижениях ее основателей (Л.Февр, М. Блок) можно выделить три основные нововведения: *а.* традиционная событийная история была заменена “историей - проблемой”, *б.* политической истории была противопоставлена “социальная деятельность человека во всей ее разнообразности”, *в.* в историю были введены исследовательские методы и результаты других гуманитарных дисциплин (география, социология, психология, философия, экономика, лингвистика, социальная антропология и т.д.).

На основе этих достижений выдающийся представитель второго поколения Школы Ф. Бродель (1902-1985) всесторонно развил категорию “тотальная история”. Оно подразумевает полное и систематизированное освещение исторического прошлого. С этой целью историк конструировал “трехслойную перспективу исторического времени”. Первый слой отражает *короткую* (или политическую = *curte durée*), второй - *среднюю* (или экономическую = *midie durée*), третий - *долгую* (или цивилизационную = *longue durée*) “протяженности истории”.

Ф. Бродель обращает особенное внимание на категорию “мир-экономика”, имеющий три измерения: *а.* наличие опраделенного географического пространства. *б.* наличие центра, в виде доминирующего города (или городов). *в.* взаимодействия или иерархические связи его структурных элементов (зон).

Армянский торговый капитал в диссертации рассматривается как неотъемлемый элемент процесса становления материальной цивилизации. В этой связи уделяется особое внимание его политическому, экономическому и собственно цивилизационному ритмам.

Политический ритм. Расцвет армянского торгового капитала в XVII-XVIII веках была связана с установившимся между Османской империей Сефевидским Персией длительным миром (1639 г.).

Экономический ритм. В связи с особой протекцией персидского двора, резко увеличилось участие армянских торговцев в левантийской торговле. Этому способствовало множество армянских колоний, находящихся в важнейших пунктах международной торговли.

Ритм цивилизации. В караванной торговле между Востоком и Западом резко возросла роль армянских торговцев-посредников, которые способствовали взаимопроникновению цивилизационных достижений Запада и Востока.

В контексте вышесказанного армянский торговый капитал в диссертации рассмотрен как отдельный "мир-экономика" с его характерными составляющими. Он пересекал и связывал различные "миры-экономики" и государства. Имел географический центр (Нор Джуга), откуда "силовые стимулы" простирались на Запад и Восток. Они имели целью управлять длинной артерией международной сухопутной торговли. Наглядным результатом этого стала система, объединяющая Сурат, Мадрас, Калькуту, Константинополь, Измир, Москву, Краков, Львов, Венецию, Амстердам и многие другие экономические центры.

Из "цивилизационных вызовов" армянскому торговому капиталу в XVII-XVIII веках мы выделили следующие: 1. необходимость переноса караванно-сухопутной торговли в "океанскую среду", 2. усвоение новейших банковских технологий и обеспечение новых перспектив для расширения охвата капитала, 3. восстановление национальной государственности, которая, в свою очередь, должна была завершить процесс преобразования армянства в "нацию-государство" Промышленной эпохи.

Однако на эти вызовы не нашлись адекватные ответы: в целом армянский торговый капитал не смог сбросить груз средневековой консервативности. Он постепенно хирел и терял свои позиции. Как прямое следствие этого, программа восстановления национальной государственности не увенчалась успехом.

